

Т. А. ЗАНФІРОВА. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ

Розкривається зміст категорії «праця». Досліджуються філософсько-правові проблеми у сфері здійснення права на працю..

Ключові слова: праця, робота, право, трудове право.

Раскрывается содержание категории «труд». Исследуются философско-правовые проблемы в сфере осуществления права на труд.

Ключевые слова: труд, работа, право, трудовое право.

In the article the content of the category «labour» is revealed. The philosophical and legal problems in the field of realization of the right to work are being researched.

Key words: labour, work, law, labour law.

Праця, без сумніву, є одним з основних феноменів людського буття, оскільки саме вона є джерелом усіх людських благ, що забезпечують виживання людства протягом усієї його історії. Тому цей феномен перебуває в центрі уваги не тільки гуманітарних, а й технічних наук, а також розглядається в міждисциплінарних дослідженнях. Протягом багатьох століть мислителі намагаються пізнати природу праці і її види. Можна погодитися з тим, що «осмислення праці і трудових відносин між людьми протягом тривалого періоду еволюціонувало приблизно в такому порядку: праця закладена в людях самою природою (античність), Богом (середньовіччя), людською природою (Відродження)»¹.

У давньогрецькому розумінні господарсько-продуктивна праця – «діяльність, спрямована на необхідне й корисне,» – це заняття, не варте вільної людини, відхилення від нормального способу життя. Вільна нетрудова діяльність, по-перше, непродуктивна; по-друге, за Аристотелем, сама на собі замкнута і становить «мету в собі». Праця, навпаки, слугує «користі й необхідності», забезпеченню матеріального благополуччя та статку. Зрозуміло, під працею в античному світі розуміли важку фізичну працю, що асоціювалася у греків з нещастям, боєм і муками. Саме тому нею нехтували греки, які вважали її заняттям, не вартим людини й таким, що принижує її.

В іудейському світі часів Старого Завіту норми господарського життя, у тому числі ставлення до праці і її оплати, були зведені в Закон Божий. Насамперед, варто уважно поставитися до першої Божої заповіді, що була звернута до людей, які поселилися в Едемі «...обробляти і зберігати його» (Буття 2, 15). Тут немає закликати збільшувати багатство раю, потрібно просто зберігати в даному Творцем вигляді. Великою мірою ця заповідь знаходить своє відображення в сучасній концепції «стійкого розвитку». Пафос заповідей Мойсея спрямований на обмеження права приватної власності з єдиною метою, щоб не допустити надмірного нагромадження багатства в одних руках. По суті, в цих законах був законодавчо закріплений принцип соціальної справедливості, оскільки запобігалася рабство всередині єврейського народу й істотно обмежувалася економічна експлуатація. На досягнення справедливості в господарському житті спрямовані й інші встановлення закону, що стосуються праці та майнових відносин. Мойсеїв Закон кате-

© ЗАНФІРОВА Тетяна Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент Класичного приватного університету

горично забороняв продаж людей навічно, фактично рабство виражалося в продажу праці або власної, або своїх дітей на сплату за борг.

Розпад греко-латинського світу, виникнення й поширення християнства спочатку мало що змінили у ставленні до праці. Біблійна оцінка її як покарання за гріхи значною мірою вплинула на етику католицького християнського середньовіччя. Суто продуктивна й комерційна діяльність, спрямована на одержання прибутку, засуджувалася та нехтувалася духівництвом. Діяльне життя (*vita activa*) ставилося нижче від життя споглядального (*vita contemplativa*), ченці юрбами блукали по Європі, у монастирях праця допускалася, але лише як гігієнічні засоби аскези й у дуже помірних дозах². Правда, в апостольський період існували й інші погляди на працю. У Діяннях тема праці виражена апостолом Павлом досить чітко. Звертаючись до віруючої, він наставляв: «Якщо хто не хоче працювати, той і не їсть».

Однак сучасне ставлення католицької церкви до економічних проблем, зокрема, до праці, базується на вченні Томи Аквінського, прийнятому як офіційна філософсько-теологічна доктрина католицької церкви. Початок сучасному ставленню католицької церкви до праці був покладений у Соціальній енцикліці папи Лева XIII «*Regrum Novarum*» («До нових часів»), яка була озвучена у 1891 р. і набула розвитку в енцикліці папи Пія XI (1931 р.). У них були закладені такі аспекти державного впливу на регулювання відносин між роботодавцями й найманими працівниками: досягнення загального блага та справедливості, сприяння участі працівників у прибутках підприємств, установлення мінімального розміру заробітної плати, заперечення товарного характеру праці та законодавчий захист особистості працівника³. У середині XX ст. соціальна доктрина католицтва поступово відходить від мотивації до праці на основі прагнення до максимізації свого доходу в бік піднесення творчого потенціалу людини в процесі праці. Папа Павел IV назвав працю основною передумовою людського існування, що має найвище достоїнство. Питанням праці була присвячена окрема енцикліка «*Laborem Exercens*» папи Іоанна Павла II⁴. Він вказує на подвійність характеру праці. З одного боку, «завдяки праці з дня в день будується життя людини. У праці людина знаходить власне, приналежне тільки їй достоїнство». З іншого боку, «...праці властива також і якась постійна міра людського страждання, горя, втрат і несправедливості, що глибоко укорінені в суспільному житті кожної нації й у міждержавних відносинах». В останньому посланні папи Іоанна Павла II (1991 р.) «*Centesimus Annus*» («Сотий рік») продовжена тема праці, трудової етики, трудового покликання, трудового достоїнства, проводиться думка про необхідність соціального партнерства між працівниками й роботодавцями, виходячи з того, що капітал і наймана праця взаємодоповнюють один одного⁵.

На відміну від ставлення до праці в католицьких монастирях середньовіччя, у монастирях Православної Русі, насамперед, у першій обителі – у Києво-Печерському монастирі, заснованому в середині XI ст., ченці сповідували православну концепцію господарського життя, у якій праця завжди розглядалася як прояв духовного життя, а працюовитість – як вираження духовності. Ревно дотримуючись православної концепції праці, давньоруські монастирі в процесі своєї еволюції перетворювалися на трудову землеробську громаду. Спільна трудова діяльність, злагоджена робота всієї братії передбачала соборність – органічне єднання, братерство в Христі. Важливою рисою православ'я було й залишається ставлення до приватної власності й багатства, володіння якими засуджується як

ідолопоклонство. Майно й усі матеріальні блага розцінюються як правомірні, коли вони стають загальним надбанням і по-братерському розподіляються між усіма.

У Соціальній доктрині Російської православної церкви стверджується, що не всяка праця – благо, але лише та, яка, за визначенням доктрини, «є органічним елементом людського життя», тобто не суперечить божественному задумові про людину й передбачає співробітницький характер. «Однак праця не богоугодна, якщо вона спрямована на служіння егоїстичним інтересам особистості або людських співтовариств, а також на задоволення гріховних потреб духу і плоті»⁶.

Таким чином, у точному значенні слова богоугодним (або благим і чесним) традиція оголошує тільки працю, що забезпечує необхідний мінімум особистого споживання, тоді як усі вироблені надлишки йдуть ніби в соціальний фонд підтримки нужденних (у тому числі непрацездатних). Усяке надлишкове споживання з необхідністю є потуранням егоїстичним інтересам, що суть гріховні потреби, і діяльність, спрямована на задоволення останніх, не може вважатися благою працею за визначенням.

Справжньою революцією в ставленні до праці стала Реформація і нова ідеологія протестантизму. Протестантська трудова етика проголосувала особливу концепцію праці, засновану на ставленні до життя як до активного просвітнього процесу. У цій концепції протестант повинен постійно працювати на славу Божу й вважати себе обраним для порятунку, для чого йому необхідна повсякденна праця та постійне утвердження в правильності і праведності обраного шляху. Протестантизм проголошує не будь-яку трудову діяльність, а тільки в рамках певної професії. Якщо людина займається роботою, що не стосується її покликання, то вона більше ледарює, ніж виконує свою місію. Цим протестантизм заохочує спеціалізацію праці, удосконалення професіоналізму. Тільки в реформованому християнстві проводиться відмінність між поняттями «професія» і «покликання». Покликання – це свідчення самопожертви людини в ім'я Бога. Щоденне стримування від надмірностей, ошадливість, терплячість і працюovitість є основними характеристиками протестанта. Протестантизм пропонує вирішення проблеми соціальної нерівності за допомогою концепції приречення. Суть її в тому, що не всі люди можуть бути врятовані, жити в благоденстві у світі іншому, а тільки частина, обрана Богом для порятунку. Але знати людині про те, обрана вона чи ні, їй не дано. Тому єдиний спосіб, що побічно веде до порятунку, – це постійна трудова діяльність і її кінцевий результат. Якщо успіх у праці не приходить і людина зазнає поразки, то вона все одно повинна працювати на благо Бога в рамках своєї професії, знаходитися на певній соціальній сходинці, визначеній їй.

У сучасній онтології праці загальним місцем стало розуміння сутності праці як специфічної ціле раціональної діяльності, що поєднує всіх повноцінних членів соціуму, діяльність, що не тільки створює кінцеві продукти виробництва, споживані ними, а й формує та розвиває людську особистість і суспільство в цілому. Іншими словами, в епоху індустріального суспільства сформувалася стійка суспільна думка, навіть міфологема, ядром якої є твердження, що ціле раціональна праця виправдовує життя людини й наділяє її змістом. З погляду класичної політекономії праця є виробництво матеріальних благ або мінових цінностей. Для К. Маркса як економіста праця являє собою «продуктивну витрату людського мозку, мускулів, нервів, рук тощо і в цьому змісті – ту саму людську працю»⁷. Однак для Маркса-філософа праця є доцільною діяльністю, умовою існування

людей, вічною природною необхідністю, завдяки якій можливий обмін речовин між людиною та природою. Російський філософ С.Н. Булгаков розглядав працю як нову силу природи, «новий світоутворювальний, космогонічний фактор, принципово відмінний від усіх інших сил природи»⁸.

Оригінальними були розробки уявлень про працю українського марксиста С.А. Подолинського (1850–1891 рр.). Учений визначав працю як «...поняття цілком позитивне, що полягає завжди в споживанні механічної або психічної роботи, що має неодмінним результатом збільшення перетвореної енергії або збереження від розсіювання такої енергії, що при своєму споживанні буде мати наслідком збільшення запасу енергії»⁹. Іншими словами, за С.А. Подолинським, працю можна назвати тільки такою діяльністю, що дає можливість накопичувати енергію або зберігати її від розсіювання.

Аналізуючи капіталістичний спосіб виробництва, С.А. Подолинський указував, що витрати капіталізму у сфері марного витрачання енергії безсумнівні, тоді як заслуги капіталу в справі нагромадження енергії досить «сумнівні». Як підтвердження висновків С.А. Подолинського можна згадати світові економічні кризи, під час яких відбувається витрачання енергії, накопиченої людством, замість наростаючої її акумуляції. Що стосується соціалістичного суспільства, то погляди С.А. Подолинського, як і багатьох інших теоретиків соціалізму кінця ХІХ ст., виявилися значною мірою утопічними. Однак основні його ідеї, наприклад, енергоакумуляційна економіка, колективна праця, що передбачає справедливий розподіл благ між працівниками, рівноправними один щодо одного, подолання відчуження працівника, тобто рятування його від функції придатка технічного пристрою або технологічного процесу, у наш час є досить актуальними.

Для С.А. Подолинського праця – це, насамперед, «прояв енергії людського організму, за допомогою якого він добуває ті кількості енергії, яких без його втручання бракує природі для обмінів, потрібних людині». Природно виникає запитання: а як кваліфікувати працю розумову? Розвиваючи свою концепцію, С.А. Подолинський дійшов висновку, що будь-яка інтелектуальна праця також може збільшувати акумульовану енергію на Землі шляхом впливу на зростання продуктивності праці робітника, котрий і додає свої сили до нових винаходів. Без витрат фізичної праці будь-який винахід залишається марним. Тому для всіх видів розумової праці єдиний шлях до збільшення кількості енергії Сонця, утримуваної на Землі, – шлях, що за допомогою більш досконалих машин і технологій робить фізичну працю продуктивнішою. Більше того, С.А. Подолинський вважав, що і розумова праця, і праця в галузі мистецтва може за певних умов сприяти нагромадженню енергії. Інтелектуальні рішення, що сприяють раціоналізації людської діяльності в різних галузях, музика, поезія, живопис тощо, викликаючи приплив психічної енергії, шляхетних почуттів, зліт творчої думки, теж перетворюються надалі на нові запаси енергії.

Відомий дослідник у галузі енергоентропіки Г.Н. Алексеев, розвиваючи концепцію С.А. Подолинського, робить висновок, що «праця є керування енергетичними потоками навколишньої людини природного середовища, причому джерелом енергії для цього слугує сама Природа»¹⁰. У термінах синергетики глобальна криза праці полягає в тому, що негентропійна функція праці, яка відображає активність агресивного інтелекту на сучасному етапі кризового циклу в розвитку цивілізації, домінує над інструментальною функцією праці, що покликана стри-

мувати цю природну агресію суспільства.

Будь-яка людська діяльність у таких системах завжди спрямована на просторовий і часовий перерозподіл енергії, речовини й інформації, їхню концентрацію та розсіювання. Російський учений А.В. Поздняков, фактично розвиваючи ідеї, закладені в концепції С.А. Подолінського, визначає працю як «будь-яку діяльність людини, що супроводжується витратами власної енергії, речовини й інформації за рахунок використання енергії елементів природи». При цьому учений виділяє прогресивну працю як «доцільну діяльність людини, спрямовану на оптимальне використання природних ресурсів для задоволення своїх потреб, за рахунок видозміни та пристосування природних елементів, відповідно до доцільного розвитку природи»¹¹.

Вище розглядався онтологічний прояв сутності праці. Важливість такої постановки проблеми як для філософії і теорії трудового права, так і для практичних питань формування трудового законодавства не вимагає особливих доказів. Водночас варто мати на увазі, що категорія праці входить як базисне поняття в термінологічний апарат багатьох гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, зокрема: філософії, економіки, соціології, психології, антропології тощо.

Визначення цього терміна складають досить широкий значеннєвий спектр. Неоднорідність поняття праці пов'язана з тим, що, по-перше, різні наукові дисципліни вивчають різні її прояви; по-друге, сама трудова діяльність виявляється по-різному в різних історичних, соціальних і економічних умовах. Саме тому працю необхідно розглядати як соціокультурний концепт, який має досить складну значеннєву структуру, що історично розвивається, змінюється в часі й характеризується варіативністю в її груповому та індивідуальному мовному втіленні¹².

У більшості мов вихідні значення слова «праця» і «робота» підкреслюють як пріоритетні примус, необхідність фізичних зусиль для того, щоб отримати засоби до існування, і тим самим протиставляють працю творчості, що асоціюється переважно з вільним проявом людських здібностей. Ця традиція закріпилася в західній культурі й зумовила специфічне розуміння праці і її «природне» протиставлення творчості.

У наукових публікаціях рідко можна зустріти спробу розмежування філософсько-правового змісту концептів «праця» й «робота». Однак автори «Курсу трудового права» А.М. Лушніков і М.В. Лушнікова розмежовують ці поняття так: «Якщо робота – це будь-яка діяльність, об'єктивована зовні, то праця повинна обов'язково відповідати двом ознакам, що відбиті в її визначенні: 1) це завжди доцільна діяльність; оскільки свобода й доцільність властиві тільки людині, остільки працювати може тільки людина; 2) це завжди суспільно корисна (або щонайменше нешкідлива) діяльність»¹³.

Утім, варто мати на увазі, що до XIX ст. праця не була предметом ні серйозної філософської рефлексії, ні глибоких лінгвістичних досліджень цього найважливішого концепту, тим більше не була в центрі уваги правової науки. Завершених концепцій праці не існувало, були лише уявлення про працю, інтегровані в різні філософські системи. У зв'язку із цим варто погодитися з П. Дракером, що в найближчі сто років праця повинна стати важливим предметом вивчення¹⁴.

1. Лушніков А.М., Лушнікова М.В. Курс трудового права : учебник : в 2 т. – М.: Статут, 2009. – Т. 1. – С. 42. 2. Джохидзе И. Номо фабер и будущее труда // Логос. – 2004. – № 6. – С.32. 3. Лушніков А.М., Лушнікова М.В. Цит. работа. – С. 46. 4. Сверхшая труд.

Энциклика папы Иоанна Павла II // [Электронный ресурс] – Режим доступа: [www.woytila.narod.ru/trud/](http://woytila.narod.ru/trud/). **5.** *Окружное послание о социальных вопросах нашего времени («Centesimus Annus»)* // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.vatican/vaholy_father/john_Paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_010551991_centesimus-annus_en.html. **6.** *Основы Социальной концепции Русской Православной Церкви* // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.patriarchia.ru/db/text/141422.html. **7.** *Маркс К.* Критика политической экономии. – М., 1983. ? Т. 1. – Кн. 1: Процесс производства капитала. – С. 53. **8.** *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990. – С.89. **9.** *Подолинский С. А.* Труд человека и его отношение к распределению энергии. – М.: Ноосфера, 1991. – С. 59. **10.** *Алексеев Г.Н.* Энергоэнтропика. – М.: Знание, 1983. – С. 78. **11.** *Поздняков А.В.* Глобализация, Устойчивое Развитие, Монополярный Мир // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Pozdnyakov1.htm>. **12.** *Гоннова Т.В.* Социокультурные характеристики концепта «труд» в русском языковом сознании: Дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2003. – С. 124. **13.** *Лушиников А.М., Лушиникова М.В.* Цит. работа. – С. 41. **14.** *Дракер П.* Посткапиталистическое общество // [Электронный ресурс] // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. – М., 1999. – Режим доступа: <http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/>